

A filmes szál a visegrádi országok kapcsolatában
Szimpozium a V4-ek filmgyártásáról és filmes kapcsolatairól
2018. február 14., Uránia Nemzeti Filmszínház

1. rész: Filmes kapcsolataink az szocializmus évtizedeiben

A szocializmus éveiben rendkívül intenzív volt a mai visegrádi országok közötti filmszakmai kapcsolat: láttuk egymás filmjeit, ihletet merítettünk belőlük, és „gyúanyagot a társadalmi vitához”. Meghívott előadóink, Pörös Géza és Gelencsér Gábor filmesztéták, valamint Forgács Iván és Varga Zoltán filmesztéták ennek a sokszínű kapcsolatnak egy-egy vetületét jelenítették meg. A panel moderátora Buglya Zsófia, az Uránia programigazgatója volt.

Forgács Iván filmtörténész *Szovjet égből a közép-európai földre* című előadásában néhány jellegzetes példán szemléltette a csehszlovák és lengyel filmek magyarországi forgalmazását, fogadtatását. A kommunista fordulat után Magyarország a népi demokratikus országok táborába került, a forgalmazásban a 40-es évek végétől kötelező volt évente bemutatni a szövetséges országok filmtermésének mintegy 30%-át. Ez a csehszlovák film esetében átlagban 15, a lengyelnél 10 film behozatalát jelentette évente. Vagyis a népi demokratikus országok filmművészetéről a magyar néző gyakorlatilag képet kaphatott.

Hosszú ideig természetesen a szovjet film számított mintának, a csehszlovák, lengyel és a hazai filmek megítélésében is fontos volt, mennyire közelítik meg a szovjet filmek értékeit. Az ötvenes évek végén kezdett változni a kép, fokozatosan alakult ki a kritikában az a hozzáállás, hogy a szovjet film nem áll mindenekfelett, s hogy a kelet-európai kis országok filmjei is lehetnek értékes, figyelemre méltó alkotások. Ám az ötvenes évek végén induló Lengyel Iskola filmjei sokáig fejtörést okoztak. Wajda, Kawalerowicz és Munk filmjei bekerültek a magyar forgalmazásba, de a hatvanas évek elejéig nem kaptak egyértelműen pozitív fogadtatást. Wajda *Csatorna* című filmjében például hiábavaló agóniát, értelmetlen tömegszerencsétlenséget, „búslengyelkedést” látott a *Film, Színház, Muzsika* kritikusa 1958-ban. Forgács megállapítja, hogy a hivatalos ideológia nem tudott mit kezdeni azokkal a filmekkel, amelyekben megjelent valamiféle egzisztencialista mozzanat, felmerült az élet értelmetlenségének kérdése, netalán a kiüttlanság.

1963-tól megjelentek Kelet-Európában az új hullámos törekvések, a szocialista filmkultúrák bekapcsolódnak a nemzetközi folyamatokba. A cseh/szlovák új hullám megjelenése évekig problémátlan volt a hazai mozikban, az 1968-as bevonulás és keményvonalas fordulat viszont meggátolta néhány remekmű itthoni bemutatását. Nem jöhetett be például Jaromil Jireš *Tréfa* című filmje vagy a méltatlanul elfeledett és mindenképp újbóli elővételre érdemes holokauszt utótörténet, a *Dita Saxová* Antonín Moskalyktól, továbbá Věra Chytilová *A paradicsomi fák gyümölcsét esszük* című műve. A chytilová-i konstrukció, a játékos, szabad filmszerkezet egyébként is sokáig elutasításra talált. Tanulságosak ezzel összefüggésben a Filmátvételi bizottság korabeli jegyzőkönyvei, melyeket Gál Mihály dolgozott fel a *Vetítést vita követte...* című kötetében. 1969-ben például 5 csehszlovák film került a bizottság elé, s ebből 4 forgalmazását utasították el. Természetesen ebben szerepe volt a csehszlovák kurzusváltásnak, az egyes országok nem bírálhatták felül szövetségeseik kultúrpolitikai döntéseit, preferenciáit.

*

Pörös Géza, a lengyel film szakértője előadásának címét – *Egyémsra nézve* – Makk Károly filmjétől kölcsönözte. A filmesztéta a magyar és a lengyel filmművészet közötti inspirációkra és kapcsolatokra koncentrált. Előadását a 80-as számmal kezdte: Jancsó Miklós 1967-es *Csillagosok, katonák* című filmje óta a mai napig több mint 80 olyan magyar játékfilm készült,

amelyben legalább egy lengyel színész játszott, de számos alkalommal több lengyel színész és egyéb alkotó – zeneszerző és operatőr – működött közre. A filmekben szereplő lengyel színészek összlétszáma 136. Ez azért is figyelemre érdemes tény, mert hasonló adat semmilyen más nemzet viszonylatában nem mutatható ki, noha alkalmasint cseh, szlovák, jugoszláv, orosz és román színészek is szerepeltek magyar filmekben. (A jelenség fordítva nem állott fenn, noha a lengyelek is mindig szerették a magyar filmeket, ám a magyar színészek már nem tűntek fel a lengyel filmekben.) A legfoglalkoztatottabb lengyel színész Jan Nowicki volt 19 szereppel, Maria Gladkowska 3, Bogusław Linda 4, Maja Komorowska 3, Daniel Olbrychski 3 filmben kapott szerepet.

Pörös a lengyel és a magyar filmesek intenzív együttműködését segítő tényezők között említette a közös történelmi élményeket és sorsközösséget, a pozitív értelmi viszonyulást (a legendás történelmi barátságot), egymás filmművészeinek kölcsönös ismeretét, a személyes kapcsolatokat, valamint a forgalmazási kvóták mellett a filmklub-mozgalmat is. A magyar filmek ugyanis nemcsak a lengyel mozikban, de ottani filmklubokban is megjelentek. A leghíresebb a varsói műegyetemen működő Kwant volt, ahol minden magyar rendező megfordult. Fontos személyes kapcsolatok szövődtek, Jancsó Miklós és Andrzej Wajda barátsága például legendás volt. De Wajda biztatására készítette el Gábor Pál az *Angi Vera* után a *Kettévált mennyezetet*, Kieślowski *Amatőr* című filmjére Kardos Ferenc *Ékezte* volt hatással, Zanussi *Konstans* című filmjére pedig Kósa Ferenc *Küldetésének* főszereplője, Balczó András. A két ország jó filmszakmai kapcsolata a közös produkciók nagy számában is megmutatkozik. Koprodukcióban készült például Mészáros Márta több filmje, így a #V4filmesten az Urániában is műsorra tűzött *A temetetlen halott – Nagy Imre naplója* is. Aktuális együttműködésre példa Krzysztof Zanussi *Éter* című, magyar részvétellel készülő filmje.

*

Gelencsér Gábor filmesztéta *Mesés férfiak importja* című előadásában a cseh új hullám nyomait elemezte a magyar filmben. Az irányzatra jellemző szatirikus, groteszk realista hangot viszonylag kevesen követték a magyar filmművészetben. Az egyik legfontosabb kapcsolódási pont Gazdag Gyula személye. A rendező *Bástyasétány 74* című filmjének egyik főszerepét Evald Schormra, a cseh új hullám jeles, 1968 után mellőzött színész-rendezőjére bízta. A film abszurd játékosságát értetlenség fogadta, Gazdag filmjét tíz évre betiltották. Másik munkájában, *A kétfenekű dobban* a cseh színészlegendát, Rudolf Hrusínskyt szerepeltette (később, 1991-ben Kamondi Zoltán is meghívta az akkor már nagybeteg színészt a *Halálutak és angyalokba*).

Jiří Menzel személye is fontos kapcsolódási pontot jelent a cseh új hullámmal, hat magyar alkotásban láthattuk őt. Mindenekelőtt a Gyarmathy Livia–Böszörményi Géza alkotópáros filmjeiben, így Gyarmathy *Minden szerdán* vagy *Koportos* című alkotásában, valamint Böszörményi Géza *Szívúrjében*, amely az Uránia-beli #V4filmfeszt nyitófilmje volt. Szoros barátság alakult ki Szabó István és Menzel között is – a két rendező egyébként majdnem egy napon született, mindkettőjük most ünnepli nyolcvanadik születésnapját. Egész kapcsolatukat szépen jelképezi egy mozzanat: Szabó *Rokonok* című filmjében Menzel úgy szerepel, hogy a magyar hangja Szabó István.

Tudatosan átvett hatás volt-e, beszéltek-e a cseh új hullám által megérintett alkotók arról, hogy ők „csehesen” fogalmazzanak? – kérdezte a beszélgetést vezető Buglya Zsófia. Gelencsér Gábor igennel válaszolt, s felhívta a figyelmet arra, hogy elsősorban azoknál jelentkezett ez a hatás, akik 1968 körül indultak: Gyarmathy, Böszörményi, Gazdag Gyula és a kicsit később induló András Ferenc filmjeiben. Érdekes, hogy végül azonban egyikük sem tartott ki a „csehes” irányánál. Az új hullám másik vonala pedig, amely nem a groteszk realista ábrázolásra, hanem egy szabadabb filmnyelvre épült, mint például Chytilová *Százszorszépek* című filmje, kevésbé hatott a magyar rendezőkre.

*

Végül **Varga Zoltán** animáció-történész *Az animációs film közép-kelet-európai fellegvárait* mutatta be, és azok „vasfüggönyön túl” is sikeres filmtermésének közös jellegzetességeit vázolta. Mint kifejtette, az élőszerplős film korábban tárgyalt politikai és egyéb kötöttségei az animációra is vonatkoztak, az animációé mégis egy külön, párhuzamos filmtörténet.

Mindhárom országban rendkívül jelentős animációs munka folyt a pártállam évtizedeiben. Magyarország például a világ öt legjelentősebb animációs filmgyártója közt szerepelt legjobb éveiben, amelyek arra az időre esetek, amikor Matolcsy György volt a Pannónia Filmstúdió animációs részlegének igazgatója. Megjegyzendő azonban az is, hogy a cseh, a lengyel és a magyar animációs gyártás közül a magyar volt a legcentralizáltabb.

A szocialista animáció mindenütt világháború előtti előzményekkel indult. A lengyeleknél Zenon Wasilewski bábos tevékenységéből született a háború után Lódzban a később Se-Ma-For néven ismertté vált stúdió. Majd Katowicében és Bielsko Bialában is létesült egy-egy animációs központ. Utóbbi lett a lengyel rajzfilmgyártás fellegvára. Később Varsóban és Krakkóban is létrejöttek animációs stúdiók. Csehszlovákiában 1945-47 között hozták létre a Bratři v triku nevű műhelyt. Mellette Jiří Trnka bábos stúdiója alakult meg ekkoriban, majd a kettőből jött létre összevonással 1957-ben a Krátky Film Prágában. Zlínben pedig egy szintén háború előtti előzményekkel rendelkező stúdió működött, amelyhez Karel Zeman munkássága köthető. Működött egy stúdió Pozsonyban is. Magyarországon Macskássy Gyula háború előtti magánstúdiói jelentik az előzményt az 1930-as években, s a háború utáni vállalkozása tekinthető a nagyhírű Pannonia Filmstúdió elődjének. Az 1959-től fellendülő pannóniás animációsfilm-gyártást kiegészítette az 1971-ben alakult kecskeméti műterem, majd a hetvenes évek végén a pécsi animációs stúdió.

Mindhárom országban az '50-es, '60-as években jelentek meg a szerzői animációk a gyerekeknek szánt animáció mellett, de mindenhol más-más hagyomány dominált. A cseheknél erős volt a bábos hagyomány (Jiří Trnka révén, aki például a magyar Foky Ottóra hatott), a lengyel animációt a plakátművészet inspirálta leginkább, fontos alkotók Jan Lenica és Walerian Borowczyk (emlékezetes filmjük *A ház*, 1958). A magyar animációra a karikatúra, a folklór és a képzőművészet volt érezhető befolyással.

Míg a cseh és a lengyel animációt főleg a rövidfilmek (és részben a sorozatok) jellemezték, a magyar animációs ipar szokatlanul sok egészestés animációs film készítésére vállalkozott. Húsz év alatt huszonöt egész estés animáció készült, ami hatalmas szám. Műfajilag kiegyensúlyozták egymást a gyerek- és művészfilmek, Dargay Attila gyerekfilmjei mellett elkészülhettek Reisenbüchler Sándor vagy Kovásznai György művészi animációi is. Rófusz Ferenc *A légy* című munkája pedig Oscar-díjat hozott a magyar animációnak. Mindezzel együtt a közép-európai animációsfilmekre mindig jellemző volt, hogy érdemes bennük a „képek mögé nézni”, a ki nem mondhatót ugyanis egyfajta ezópusi beszédmóddal fejezték ki.

*

Végszóként Forgács Iván kérte el a mikrofont, és felhívta a figyelmet a *Báthoryt* is rendező Juraj Jakobisko 1983-as *Az ezeréves méh* című filmjére, amely szakított a cseh filmhagyománnyal és egyedi módon beszélt egy tabunak számító témáról, a szlovák és a magyar nép konfliktusairól. Értékes alkotás, de nálunk akkor hosszas viták után nem került moziforgalmazásba.

2. rész: A V4-ek filmes kapcsolatai ma

A szimpózium második felében Katarina Misíková szlovák, Marcin Adamczak lengyel és Jaromír Blažejovsky cseh filmes szakember mondta el véleményét a V4-es filmes kapcsolatokról és adott helyzetképet hazája jelenkori filmgyártásáról. A beszélgetést Varga Balázs filmtörténész, a kortárs európai film és filmipar kutatója vezette.

Katarína Misíková. a Pozsonyi Film és Színművészeti Akadémia docense előadását azzal kezdte, hogy a szlovák filmgyártás reneszánszát éli az utóbbi években. Évente több mint húsz játékfilm készül Szlovákiában. A filmek jelentős része koprodukció, 2016-ban például 29 filmből 20, 2015-ben 25-ből 21 jött létre külföldi, leggyakrabban cseh részvétellel. Misíková műfajonként is áttekintette a filmtermést, kiemelve néhány tendenciát. Kedveltek a társadalmi, politikai drámák. 2010 körül indult be a nagyszabású kosztümös történelmi filmek hulláma, melyek nézettsége kiemelkedő, a toplistát a *Báthory – A legenda másik arca* vezeti. A történelmi filmekről elhangzott: sokszor a legenda és a mese keveredik bennük valóságos elemekkel. Olyan filmekről van szó, mint a *Báthory*, a *Janosik*, de ide sorolható például a II. világháború előtt játszódó *Masaryk* című film is Jan Masarykról, a Csehszlovákiát alapító Tomas Masaryk fiáról. Viszonylag kevés film foglalkozik a II. világháborúval, viszont népszerűek a szocialista múlt történetei.

Külön vonulatot képeznek a politikai thrillerek, mint például a *Kandidat* című film, amely a 2012-es elnökválasztást háttérbe enged bepillantást, vagy a *Vörös kapitány* című film, amely a rendszerváltás idején játszódó detektívtörténet (tavalyelőtt készült el, mintegy kétmillió euróból), háttérben a titkosszolgálatok és az egyház összefonódásával. Ezek a filmek azért népszerűek, mert a médiában is jelenlévő témákat dolgoznak fel.

A szlovák szakember a nézettségi adatokról szerényen megjegyezte, hogy nem oly magasak, hiszen az ország lélekszáma is kisebb Magyarországnál vagy a több tízmillió lakosú Lengyelországnál. A bemutatott számok ugyanakkor itthoni viszonylatban is versenyképesnek tűntek, a már említett *Báthoryt* 432 ezren látták a szlovák mozikban (a *Kincsemet* tavaly itthon 450 ezren nézték meg), és a tíz legnézettebb film között sok a friss bemutató, ami javuló tendenciát sejtet.

*

Marcin Adamczak, a poznani Adam Mickiewicz Egyetem docense, a Cinemaforum varsói rövidfilm-fesztivál igazgatója arról számolt be, hogy a lengyel filmgyártás – köszönhetően a 2005. évi filmtörvénynek – szárnyal. Míg a kilencvenes években évi 20 film készült, addig mostanában 40-50, ami ideális mennyiség a 38 milliónyi potenciális filmfogyasztónak, több film egyszerűen fel is falná egymást a piacon. A politikai, jogi és gazdasági környezet kedvez a filmkészítésnek, hasonlóan a szocializmus időszakához, azzal az alapvető különbséggel, hogy ma nincs cenzúra.

A hazai filmek piaci részesedése Lengyelországban 20-25% (összehasonlításképpen: a magyar filmek piaci részesedése itthon 10% körül mozog). Évente körülbelül 50-60 millió mozijegy fogy (Magyarországon ez a szám 14 millió körüli). A Lengyel Filmintézet 30 millió euróval gazdálkodik évente.

Egy-egy lengyel film előállításának költsége 1 millió euró körül mozog. Az állam maximum 50%-os támogatást ad, csak a „nehéz filmek” esetében mehet föl a támogatás 70%-ig. Az eredmények még jobbak is lehetnének, de Lengyelországban hiányzik az a fajta adózási ösztönzőrendszer, ami a cseh vagy a magyar filmipart hajtja.

A lengyel filmben az utóbbi években jelentkezett egy új filmes rendezői, sőt produceri generáció is, mely a legszélesebb műfaji skálán készít filmeket, és könnyedén mozog a nemzetközi közegben is. Olyan neveket említett például, mint Jan P. Matuszynski, Kuba

Czekaj, Zofia Kowalewska és mások. És míg korábban nem volt jellemző, hogy a producerek és a rendezők szorosan együttműködjenek, most abszolút jellemző a partnerség. A filmek egyébként nagy számban nemzetközi koprodukcióban készülnek, amelyek számára külön alapot hoztak létre Lengyelországban.

Adameczak is beszélt országa filmgyártásának műfaji trendjeiről. Népszerűek például az életrajzi alapú filmek, a történelmi filmek és a romkomok. Míg 2010 előtt a top 20-ba csak az utóbbiak kerültek be, addig 2010 óta az életrajzi filmek is, mint Patryk Vega munkái.

Lengyelországba néhány magyar film is eljut, hatalmas siker volt például a *Saul fia*, amire 70 ezren váltottak jegyet. A valaha nagyon kelendő cseh filmek népszerűsége viszont elmúlóban van, jegyezte meg a szakember. Aláhúzta: egymás filmjeinek jobb megismerését az segíthetné, ha központilag támogatnák ezeknek a filmeknek a forgalmazását, ha jegyenként nem is 1 euróval, de több mint 1 forinttal.

*

Jaromír Blažejovský filmkritikus, a brünni Masaryk Egyetem oktatója szerint a cseh filmgyártás anyagi helyzete jó, köszönhetően az állami támogatásnak és a televízióknak, amelyek fontos megrendelők. Sokat segített az ideális helyzet kialakulásában a kedvező adózási környezet is. Ami hiányérzetként fogalmazódik meg a cseh kritikusokban, hogy az utóbbi években nem jelentkezett egy új, markáns generáció, ennek a fellépését már nagyon várják. Valami hasonlót, mint amit például a román filmben tapasztalhattunk.

Az éves nézőszám Csehországban 15 millió körül mozog. A hazai filmek vonzzák a nézők 20-30 százalékát (ami hasonló a szlovák, lengyel számokhoz, és jóval fölülte van a magyarországi részesedésnek)

A cseh mozikba eljutnak a magyar filmek is, legutóbb az *Ernellák Farkaséknál* (Hajdu Szabolcs Karlovy Varyban fődíjjal jutalmazott filmje), a *Testről és lélekről*, a *Jupiter holdja* került bemutatásra.

*

A Varga Balázs vezette záró beszélgetésben az fogalmazódott meg, hogy egymás filmjeinek forgalmazását célzott támogatással kellene ösztönözni. Ez elősegíthetné a skandináv vagy a mediterrán térség mintájára egy közös közép-európai filmpiac kialakulását. A koprodukciók tekintetében a szlovák-cseh és a szlovák-cseh-lengyel együttműködés sokkal jellemzőbb, mint a cseh-magyar vagy a magyar-lengyel (míg utóbbi korábban nagyon is erős volt). De mind a négy országról elmondható, hogy elsősorban a nyugati országok felé keresi a koprodukciós lehetőségeket, mint ahogy a filmkánont is inkább nyugati fesztiválokra való sikeres szereplés alakítja.